

М.М.БАХТЫБАЕВ

*Археология ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті*

АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫ ТҮРКІСТАН ҮЙІРМЕСІНІҢ ХАТТАМАЛАРЫ

Мақалада Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің 20 жыл бойы атқарған ізденіс жұмыстарының нәтижелері, жыл сайын жарық көрген үйірме жинақтары сараланып, қазақ жерінде орналасқан ескерткіштері және оларға арналған мақалалар саны жайлы сөз болады.

Кілт сөздер: Үйірме, хаттама, археология әуесқойлары, ескерткіш, сәулет.

Оңтүстік Қазақстан өңірінің археологиялық және сәулет өнері ескерткіштерін зерттеуде Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің атқарған қызметі ауқымды болып, үйірме жергілікті жерде құрылған алғашқы ғылыми өлкетану ұйымы ретінде танылды.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі 1895 жылы Ташкент қаласында құрылып, 1917 жылға дейін жұмысын атқарып келді. Үйірменің белсенді мүшелері В.В.Бартольд, С.М.Граменицкий, Н.П.Остроумов, П.Н.Ахмеров, А.А.Диваев, И.Г.Пославский, Н.С.Лыкошин, С.Г.Маллицкий, А.А.Калинин, Е.Г.Смирнов, В.А.Каллаур, В.П.Лаврентьев, А.К.Кларе, А.А.Черкасов, В.П.Панков, Н.Н.Пантусов, И.В.Аничков, В.П.Колосовский және т.б. болды.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелері өз отырыстарында археологиялық ескерткіштерде жүргізген зерттеулердің нәтижелерін баяндап отырды. 1896-1917 жылдар аралығындағы баяндамалар, айтылған пікірлер, мәжіліс қорытындылары «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамалары» деген атпен 21 жинақ болып жарияланды. «Хаттамалардың» алғашқы жинағы 1896 жылы (I жыл), ал соңғысы 1917 жылы (XXI жыл) жарық көрді. «Хаттамалардың» тек 1910-1912 (XV-XVII) жылдары аралығында үйірме мүшелері жасаған баяндамалар мен мәжіліс хаттамалары И.Т. Пославскийге арналған арнайы жинақ шығуына дейінгі уақытқа шегерілді [1], алайда бұл жинақ жарық көрмеді.

«Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндама хаттамаларының» алғашқы сандары Е.Т. Смирновтың Ташкент қаласында шығарып келген «Средне-Азиатский вестник» журналында басылып шықты [2]. Үйірме мүшелерінің 1897 жылдың 17 ақпанында өткен

отырысында вице-төраға Н.П. Остроумов «Средне-Азиатский вестник» журналы жабылуына байланысты, «хаттамалар» бұдан былай үйірме қаржысымен жеке жинақ ретінде басып шығарылатынын ескертті [3]. Бастапқы кезде «хаттамалар» таралымы 150 дана болды [4]. Ал, келесі 1898 жылы шығарылған «хаттамалар» 160 дана болып шықты. Тек соңғы жылдары «хаттамалар» жинағы (1914 ж.) 275 дана болып шыға бастады [5].

Алғашқы екі жылда (1896-1897 жж.) әр мәжіліс отырысының хаттамалары жеке-жеке шығарылған болса, ал, үшінші жылдан бастап бір жылдың барлық мәжіліс отырыстарының хаттамалары және олардың қосымшалары топтастырылып, жинақ ретінде шығарыла бастады. Бұл туралы белгілі шығыстанушы С.Ф. Ольденбург өз рецензиясында былай дейді: «Туркестанский кружок впервые решился объединить в одну брошюру свои интересные протоколы, нельзя не поблагодарить его за это... Туркестанский кружок определенно поставил себе свои задачи и с большим рвением и умением преследует их» [6].

В.В. Бартольд 1900 жылы жарық көрген «хаттамаға» (V жыл) берген рецензиясында былай дейді: «... настолько разнообразно и ценно в научном отношении содержание нового выпуска Протоколов» [7]. Сонымен қатар, ол 1913-1915 жылдар аралығында жарық көрген бес «хаттамалар» жинағында (XVIII-XX жылдар) көптеген қызықты мәліметтер барын атап өтіп: «Кружком были достигнуты успехи, признанные специалистами и дающие ему полное право оглядываться на пройденный путь с чувством нравственного удовлетворения», -дейді [8]. Ал, барон В.Р. Розен үйірменің құрметті төрағасына жазған хатында: «Мы здесь следим с большим интересом за деятельностью Туркестанского кружка любителей археологии и глубоко убеждены в том, что ему предстоит блестящее будущее в деле изучения истории и древностей Туркестанской окраины. Протоколы Кружка уже теперь представляют не мало полезных важных сведений и сообщений, и без сомнений, будут бывать таковыми и впредь», -деп жазды [9].

«Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамаларына» мақалалармен қатар, үйірме отырыстарының хаттамалары, үйірме атқарған жұмыстардың жылдық есебі және жергілікті «Түркістан ведомосі» газетінде және т.б. баспалардан басылып шыққан мақалалар да еніп отырған.

1896-1916 жылдар аралығында, үйірменің баспадан шығарған барлық жинақтарының жалпы көлемі - 2200 бет болды және оларға қоса 170-тен аса кесте, сурет пен жобалар жарияланды [10]. Төменде 1896-1917 жж. аралығында жарық көрген «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамалары» жинағына енген мақала мен баяндамалардың саны, шыққан жылы, отырыстар өткен күндері және т.б. мәліметтер келтірілген (кесте 1).

Бахтыбаев М.М. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің...

Кесте 1 - «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамаларына» енген мақалалар мен баяндамалардың саны, шыққан жылы, отырыстар өткен күндер.

Баспадан шыққан «Хаттамалардың» реттік саны	Баспадан шыққан жылы	Жинаққа енген үйірме мүшелерінің отырыстары, хаттамаларының өткен күні мен жылы	В.Миловановтың көрсеткіші бойынша жинаққа енген мақалалар саны	Баспадан шыққан мақалалар мен баяндамалар саны	Қазақстанда жүргізілген зерттеулерге арналған мақалалар мен баяндамалар саны
1	2	3	4	5	6
I жыл	1896	1895 ж. 11 желтоқсан, 1896 ж. 22 қаңтар, 26 ақпан, 1 сәуір, 3 маусым, 26 тамыз, 28 қазан	17	18	6
II жыл	1897	1896 ж. 11 желтоқсан, 1897 ж. 17 ақпан, 5 мамыр, 29 тамыз, 16 қазан, 10 қараша	27	30	18
III жыл	1898	1897 ж. 11 желтоқсан, 1898 ж. 12 қаңтар, 21 сәуір, 16 қараша, 11 желтоқсан	19	23	14
IV жыл	1899	1899 ж. 5 наурыз, 13 наурыз, 25 қыркүйек, 9 қараша, 11 желтоқсан	15	31	22
V жыл	1900	1900 ж. 7 ақпан, 27 наурыз, 11 қыркүйек, 11 желтоқсан	30	34	11
VI жыл	1901	1901 ж. 19 наурыз, 18 қыркүйек, 11 желтоқсан	18	21	11
VII жыл	1902	1902 ж. 1 мамыр, 16 тамыз, 1903 ж. 15 қаңтар	7	9	2
VIII жыл	1903	1903 ж. 22 қыркүйек, 17 желтоқсан	11	14	7
IX жыл	1904	1904 ж. 12 қараша	7	8	5
X жыл	1905	1905 ж. 28 наурыз, 23 желтоқсан	8	10	5
XI жыл	1906	1906 ж. 5 мамыр, 20 қазан, 11 желтоқсан	8	10	4
XII жыл	1908	1907 ж. 27 ақпан, 11 сәуір, 12 желтоқсан	10	11	3
XIII жыл	1909	1908 ж. 23 наурыз, 26 мамыр, 17 желтоқсан	9	9	4

1	2	3	4	5	6
XIV жыл	1910	1909 ж. 31 наурыз, 14 қазан, 14 желтоқсан	6	7	-
XV жыл	бұл жылдар аралығында - үйірме мүшелері жасаған баяндамалар мен мәжіліс хаттамалары - И.Т.Пославскийге арналаған жинақ шығуына дейінгі уақытқа шегерілді				
XVI жыл					
XVII жыл					
XVIII жыл (XVII жыл)	I бөлім- 1913 II бөлім -1913	1912 ж. 11 желтоқсан, 1913 ж. 29 қаңтар, 4 наурыз, 30 сәуір, 9 қыркүйек, 28 қыркүйек, 15 қазан	11	14	-
XIX жыл	I бөлім- 1915 II бөлім -1915	1913 ж. 11 желтоқсан, 1914 ж. 12 ақпан, 17 наурыз, 19 мамыр, 8 қыркүйек	8	8	-
XX жыл	I бөлім- 1915 II бөлім -1916	1914 ж. 30 желтоқсан, 1915 ж. 14 ақпан, 15 сәуір, 14 маусым, 5 тамыз, 11 қараша	8	11	-
XXI жыл	1917	1916 ж. 2 маусым, 5 қазан, 30 желтоқсан, 1917 ж. 2 наурыз	-	11	3
Барлығы: I-XXI			230	279	115

В. Миловановтың дайындаған «За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.12. 1895 г. до 11.12. 1915 г.» атты хронологиялық көрсеткішінде 230 ғылыми мақала басылып шыққанын көрсетеді [11]. Бірақ біз бұл мақала санын шартты түрде алып отырмыз. Себебі, В. Милованов бір автордың бірнеше мақалаларын топтастырып жазғанын және бірқатар мақалаларды өз көрсеткішіне енгізбегені анықталды [12].

Б.В. Луиннің көрсеткішінде I-XXI жинақта жалпы басылып шыққан 279 мақала мен баяндамалардың саны көрсетілген [13]. Бірақ В. Миловановтың «За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.12. 1895 г. до 11.12. 1915 г.» атты көрсеткішінде және Б.В. Луиннің «Библиографический. Именной и географический указатели к протоколам и сообщениям Туркестанского кружка любителей археологии (1895-1917 гг.)» атты мақаласында үйірме мүшелерінің «ПТКЛА за второй год его деятельности» атты бөлімінде келтірілген мақала мен баяндамалар тізімінде: В.А. Каллаурдың баяндамасы «О Карахане и мазарах Аулиеата и Айша биби» деп берілген [14]. Ал, В.А. Каллаурдың баяндамасынан кейін оқылған В.В. Панковтің «Мазар Аулие ата» (баспаның

жіберген қателігінен «Мазар Аулие ата» дегенінің орнына «Мазар Айша бибі» деп басылып кеткен) баяндамасы ескерілмеген [15]. Бізше, В. Милованов оның соңынан Б.В. Луниин да В.А. Каллаур мен В.В. Панковтің баяндамаларын біріктіріп жіберген. Сол себептен, В.В. Панковтің баяндамасы жеке баяндама ретінде танылып, оны жалпы баяндамалар санына енгіздік.

Б.В. Луниин библиографиялық көрсеткіштің «ПТКЛА год третий» атты бөлімінде «Легенда о Джанкенте...» атты мақаланың авторы Е. Александров деп береді [16], бірақ үйірме мүшелерінің баяндамаларын саралай отырып «Легенда о Джанкенте...» атты тақырып бойынша И.И. Гейер баяндама жасағанын анықтадық [17]. Мүмкін Б.В. Луниин мақалада И.И. Гейер Е. Александровтың Джаркент жайлы жазып алған аңызын және онда жүргізген қазба жұмысы жайлы баяндағандықтан бұл мақала авторы Е.Александров деп көрсеткіште көрсеткен болар.

Сонымен қатар, ХХІ жинаққа енген №1-ші (02.06.1916 ж.) және №4-ші (02.03.1917 ж.) хаттамаларда да Түркістанда орналасқан Ахмет Ясауи мешітінен (ханакасынан) қола шырағдан ұрланғаны туралы және мешітте қалған көне жәдігерлерді сақтау мәселелері қаралды. Ал №3-ші (30.12.1916 ж.) хаттамада үйірме мүшесі И.А. Кастаньенің Темір станциясынан 45 верст жерде, Бөген өзенінің бойында орналасқан Бұзық қалашығы туралы қысқаша баяндамасы келтірілген [18].

Үйірме хаттамаларында қала, елді мекен орындарын авторлар әр түрлі атаулармен берген, солардың ішінде «төбе», «қорған», «төбе тәрізді қорғандар», «төбе тәрізді үйме», «қалашық», «ірі молалар» және т.б аталуы ертекті болып кездеседі. Ері осы терминдермен басқа да ескерткіштерді атайды.

Қорыта келгенде, Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі 20 жыл бойы атқарған ізденіс жұмыстарының нәтижелерін жыл сайын жарық көрген үйірме жинақтарында баяндап отырды. Алғашқы екі саны (1896-1897 жж.), әр мәжіліс отырысының хаттамалары жеке-жеке «Средне-Азиатский вестник» журналының ай сайын жарық көрген сандарында шығарылған болса, ал үшінші жылдан бастап бір жылдың барлық мәжіліс отырыстарының хаттамалары мен оның қосымшалары топтастырылып, жинақ ретінде шығарыла бастады. Хаттамаларда жалпы шыққан мақала мен баяндамалар саны 279, оның ішінде Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштеріне арналған 115 ғылыми мақала мен баяндамалар жарияланған. Оның 91 мақала, 1 рапорт және 23 хаттамалар мәтінінің ішінде басылып шыққан баяндамалар. Түркістан генерал-губернаторлығының жалпы жер көлемінің басым көпшілігін қазіргі Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірлері алып жатса да онда орналасқан ескерткіштерге үйірме тарапынан аз көңіл бөлінгені байқалады.

Үйірме мүшелері хаттамаларда жариялаган мақалалар мен баяндамалардың 6 Лепсі, 3 Жаркент, 10 Қапал, 3 Верный, 36 Әулиеата, 22 Шымкент, 16 Перовск, 8 Қазалы, 2 Қостанай уездерінің, 1 Семей және 2 Шығыс Түркістан өңірлерінің ескерткіштеріне арналған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.XII. 1895 г. до 11.XII. 1915 г. / Составиль В. Милованов // ПТКЛА (1914-1915), год XX. - Вып. 1. - Ташкент, 1915. - С. XVI. прил.
2. ӨР ОММ, И.71-қор, 1-тізбе, 1-іс, 54-55-п.
3. Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшегося 17 февраля 1897 года, в зале генерал-губернаторского дома // ПТКЛА (1896-1897), II. - Ташкент, 1897. - С. 15.
4. ӨР ОММ, И.71-қор, 1-тізбе, 5-іс, 3-п.
5. ӨР ОММ, И.71-қор, 1-тізбе, 21-іс, 83-п.
6. ЗВОРАО. - Т. XII. - Вып. 1. - 1900. - С.27-28.
7. ЗВОРАО. - Т. XIII. - 1901. - 114.
8. Бартольд В.В. Протоколы ТКЛА, годы восемнадцатый, девятнадцатый, двадцатый // ЗВОРАО. - Т. XXIII. - 1915. - С.217-226.
9. Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1896 года по 11 декабря 1897 года. (Год второй) // ПТКЛА (1896-1897), II. - Ташкент, 1897. - С. 1-5.
10. За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.XII. 1895 г. до 11.XII. 1915 г. / Составиль В. Милованов // ПТКЛА (1914-1915), год XX. - Вып. 1. - Ташкент, 1915. - С. V. прил.
11. Бахтыбаев М.М. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мақсаты мен міндеттері // Алаш. - Тарихи-этнографиялық ғылыми журнал. - № 3 (24). - 2009. - 132 - бб.
12. ПТКЛА (1914-1915), XX. - Вып. 2. - Ташкент, 1915. - С. 158-169; ПТКЛА (1915-1916), XXI. - Ташкент, 1917. - С. 105-111; Очерк деятельности Туркестанского кружка любителей археологии за первое десятилетие его существования (1895-1905 гг.) // ПТКЛА (1904-1905), X. - Ташкент, 1905. - С. 3-22. прил.
13. Лунин Б.В. Библиографический. Именной и географический указатели к протоколам и сообщениям Туркестанского кружка любителей археологии (1895-1917 гг.) // История материальной культуры Узбекистана. - Вып. 1. - Ташкент: изд. Академии наук Узбекской ССР, 1959. - С. 235-252.
14. За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.XII. 1895 г. до 11.XII. 1915 г. / Составиль В. Милованов // ПТКЛА (1914-1915), год XX. - Вып. 1. - Ташкент: типогр. при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, 1915. - С. VIII. прил.
15. Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшегося 5 мая 1897 года в зале генерал-губернаторского дома // ПТКЛА (1896-1897), II. - Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1897. - С. 7.

Бахтыбаев М.М. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің...

16. Лунин Б.В. Библиографический. Именной и географический указатели к протоколам и сообщениям Туркестанского кружка любителей археологии (1895-1917 гг.) //
17. История материальной культуры Узбекистана. - Вып. 1. -Ташкент: изд. Академии наук Узбекской ССР, 1959. - С. 238.
18. Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1897 года по 11 декабря 1898 года (Год третий) // ПТКЛА (1897-1898), III. – Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1898. - С. 2.
19. ПТКЛА (1915-1916), XXI. – Ташкент: типогр. «Туркестанские ведомости», 1917. – С. 105-111.

РЕЗЮМЕ

*В статье анализируются протоколы Туркестанского кружка любителей археологии на основе которых определены число статей посвященных памятникам Казахстана.
(Бахтыбаев М. Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии)*

ÖZET

*Makalede Türkistan arkeolojik grubu 20 yıldan beri Kazakistan'daki tarihi eserlerin kazısını yapmakta, buradan eserlerin analizini yapmakta ve bu eserlerin Kazakistanda diğer yerlerde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen buluntularda bağlantısına açıklamakta ve bunlarla ilgili makaleler çıkartmaktadır.
(Bahıtbayev M. Türkistan Arheolojik grubunun Protokolleri)*

SUMMARY

*The article analyzes the protocols Turkestan fans of archeology which are defined on the basis of the number of articles devoted to the monuments of Kazakhstan.
(Bakhtybayev M. Protocols of Turkestan circle of Archeology fans)*